

הקרקס וסיעותיו (הכחולים והירוקים) בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית*

ירון דן

א

בערים הגדולות של הקיסרות הביזנטית היו מרוצי-המרכבות פופולאריים ביותר. היה זה הבידור המקובל על ההמונים, שנשאר כמורשה מן התקופה הרומית, ואף עלייתה של הנצרות לא הצליחה לפגוע בו. מרוצי-המרכבות, שנערכו בהיפודרום, משכו את בני כל המעמדות, מן הקיסר ועד לאדם הפשוט. הרכבים היו נעוצים על פשוטי-העם ושועיו. הם זכו לפריבילגיות, והמצטיינים שבהם הגיעו לעושר. תהילתם ויוקרתם עלו לפעמים על אלה של אנשי מדינה ומצביאים חשובים. רכבים דוגמת פורפיריוס (המחצית הראשונה של המאה ה-4), זכו לשירי-תהילה ולכתובות-הקדשה, ופסלים הוקמו לכבודם.¹ ההיסטוריון ביינס אומר שלאזרחי הקיסרות הרומית המזרחית היו שני גיבורים—המנצח במרוץ-המרכבות והקדוש האסקטי.²

הקרקס היה מקום טבעי לנתינת פורקן לרגשות, ולפיכך גם מקום מועד להתפרצויות ומוקד למהומות. התכנסותם של המונים משולהבים והמתח וההתרגשות הגדולים שליוו את התחרויות, היו קרקע נוחה לליבו יצרים והסתה, ולא אחת נשמעו בו ביטויי מחאה, שלא היה להם קשר עם המרוצים. את המתח שנבע מן המרוצים יכלו להגביר גורמים חיצוניים שונים, סוציאליים, פוליטיים או דתיים. במצב זה די היה לעתים בגן קטן להבעיר בערה גדולה של אלימות, שאף גלשה אל מחוץ להיפודרום.

בתקופה הביזנטית הקדומה (במאות ה-4–ה-5) תכפו שעשועי-הקרקס שנסתיימו במהומות קשות, ומהן שלבשו אופי של מלחמת-אזרחים ואף מרד, מהומות ששורשיהן היו לעתים עמוקים הרבה יותר מן ההקשר הישיר של התפרצותן. אלה הפכו לגורם חשוב בחיי-התקופה ולאחד מסימניה האופייניים.

* המאמר מבוסס על פרק בעבודת הדוקטור בנושא: 'המציאות החברתית בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית במאות הששית והשביעית', שנכתבה בהדרכת פרופ' מנחם שטרן, והוגשה לאוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשל"ז. לאחר התקנת המאמר לדפוס הגיע לידי ספרו החדש של A. Cameron, *Circus Factions—Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976. ספר זה נוגע גם בעניינים של ארץ-ישראל, שהם מנושאי מאמרנו זה. לא היה באפשרותי להתייחס לספר חשוב זה כראוי, והוספתו רק בהערות ספורות בגוף המאמר (בקיצור: קאמרן, הסיעות). וכן הוספתי הערה בסוף המאמר ובה בעיקר מראי-מקום אחדים לספר זה.

1 על פורפיריוס ראה: A.A. Vasiliev, *The Monument of Porphyrius in the Hippodrome at Constantinople*, *DOP*, IV (1948), pp. 29 ff.; A. Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford 1973

2 N.H. Baynes, *The Byzantine Empire*², Oxford 1962, p. 33

תבליטים המנציחים את הרפב המהולל פורפיריוס. התבליטים נמצאים על אחד המונומנטים שהוקמו לכבודו בקונסטנטינופול

על מצבים כאלה יש עדויות רבות מערי הקיסרות. כאן נציין רק עדות כללית אחת של איש ארץ-ישראל, הסופיסט חוריקיוס מעזה. חוריקיוס אומר שמרוצי-הסוסים מביאים את הצופים להתרגשות עזה עד טרוף (*ἐκμαίνοσι*) יותר מאשר מענגים את נפשתיהם, ומרוצים אלה הפכו כבר ערים רבות וגדולות.³

הידיעות שבידינו ביחס לארץ-ישראל במאות הד'–ה' מלמדות על הפופולאריות הגדולה של מרוצי המרכבות ועל המקום החשוב שתפס ההיפודרום בחיי-הערים. בין היתר אנו שומעים שגם שומרונים ויהודים גילו התלהבות מן המרוצים ואף היו רכבים מביניהם. מנהיגי המרידות השומרונים, יוסטאס (נוסח אחר: יוסטאסאס) במרד של שנת 484 ויוליאנוס במרד של 529, ערכו מרוצי-מרכבות—הראשון בקיסריה והשני בניאפוליס.⁴ היה זה ביטוי לנצחון ולשלטון. הדבר מלמד יפה על

3. Choricus of Gaza, ed. R. Foerster & E. Richtsteig, Teubner 1929, XXXII, 111 (p. 370), 151 (p. 379) מן הדין לציין, אמנם, שבדברי חוריקיוס המצוטטים לעיל יש הד למע שמשמיע ליבניוס, נאום ס"ד. 119 (מהדורת פרסטר, כרך ד, עמ' 497).

4. על קיסריה עיין: *Excerpta de insidiis*, ed. C. de Boor, frag. 34, p. 162; *Chronicon Paschale*, Bonn (ed. L. Dindorf), p. 603. ניאפוליס: מללס, הוצאת בון, עמ' 446. על השתתפותם של יהודים במרוצי הקרקס ראה גרץ, *Geschichte*, ה. 16. אמנם, הדברים ידועים בעיקר לגבי היהודים מחוץ לארץ-ישראל, כגון באנטיוכיה. ראה גם: A. Sharf, 'Byzantine Jewry in the Seventh Century', *BZ*, XLVIII (1955), pp. 106 ff.; idem, *Byzantine Jewry*, London 1971, pp. 28 ff.

ההתלהבות הרבה שפשטה למרוצים בכל חלקי האוכלוסיה. כתובות המכילות קריאות ברכה ועידוד לאחת מסיעות הקרס נמצאו חקוקות במקומות שונים, גם באתרים שלא היו בהם היפודרומים.⁵ המרוצים עוררו מתח רב, והיריבים—הרכבים או מי שעמד מאחוריהם—פנו לעתים אל בעלי כשפים ולוחשי לחשים או אל הקדוש הנוצרי כדי שיברכו אותם ויקללו את יריביהם. כאשר היריבים היו בני אמונות שונות, ראו הללו בנצחון מרכבותיהם את נצחון אמונתם. לנצחון כזה היה ערך תעמולתי. באחד המרוצים שנערך בעזה במאה ה-7 היו מעורבים נוצרי בשם איטאליקוס ופאגאני שהיה מראשי השלטון בעיר. כל אחד מהם העמיד מרכבה לתחרות. הפאגאני פנה אל בעל מאגיה שיברך את סוסיו וכשיל את יריבו, ואילו הנוצרי פנה אל הילאיריון הקדוש וביקש ברכתו. המרוץ היה למאבק בין הפאגאניות והנצרות. המרכבה של איטאליקוס זכתה, והדבר נתפס כנצחון ישו על מרנס, אֵל העיר (Marnas victus est a Christo).⁶ מללס מספר שנצחונו של רכב נוצרי בשם ניקיאס בניאפוליס על רכבים שומרונים ויהודים הכעיס את יוליאנוס, מנהיג המרד השומרוני ב-529, והוא ציווה להרגו.⁷

לחיבת הבריות את מרוצי-המרכבות יש הדים אצל הסופיסטים של ארץ-ישראל. ממכתב של פרוקופיוס מעזה לאפיפאניוס, תלמידו לשעבר ומלומד חוק, אנו שומעים על התלהבותו של האחרון מן המרוצים.⁸ חוריקיוס מזכיר פעמים אחדות את ההיפודרומיות. בדיאלקסיס שלו הוא נזקק לאהבת מרוצי-הסוסים של שומעיו.⁹ חוריקיוס עצמו התייחס בשלילה לשעשוע זה; ואגב כך, אנו שומעים ממנו, שבימיו היה בעזה חוק האוסר על המורים לבקר במחזות שעשועים שונים, ובכללם במרוצי-המרכבות.¹⁰

בפרק המוקדם של התקופה התבלטה קיסריה בין ערי הארץ במרוצי-הקרס שבה. ה-*Expositio Totius Mundi* ('תיאור העולם כולו'), שנתחבר במאה הרביעית, מונה את קיסריה יחד עם אנטיוכיה, לאודיקיאה, צור ובריטוס (בירות) כערים שהצטיינו במשחקי-הקרס (*circenses*)

5 ראה להלן, עמ' 138–139.

6 היירונימוס, חיי הילאיריון, 20 (PL, 23, cols. 36–38).

7 מללס, הוצאת בון, עמ' 446. מללס מתאר את ניקיאס כמרטיר נוצרי, שהוצא להורג אחרי שסירב להתכחש לאמונתו.

8 Procopius Gazaenus, *Epistolae et Declamationes*, ed. A. Garzya & R.J. Loenertz, Naples 1963, Epist. no. 99, ll. 8–10. אפיפאניוס ישב אמנם באלכסנדריה, אך אין זה משנה לעצם העניין הנוכח. על מרוצי-מרכבות בעזה אנו שומעים הן במאה ה-7 (ראה לעיל, הערה 6) והן במאה ה-8 (ראה להלן, בפנים, לעדויות אצל חוריקיוס).

9 חוריקיוס, כו, 2 (עמ' 310): 'האם יש בכס אוהבי מרוצי סוסים' וגו'. להיפודרומיות ראה עוד: חוריקיוס לב (= נאום ח, הידוע בשמו הלטיני *apologia mimorum*), 114–118 (עמ' 370–371), ובהערה הבאה.

10 על יחסו של חוריקיוס למרוצי-המרכבות ראה בעיקר שם, לב, 114 (עמ' 370), וכן 151 (עמ' 379). ראה גם: א' רבינוביץ, 'דברי חוריקיוס העותי על ארץ-ישראל', ספר יוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 173 ואילך. בעניין המורים בעזה ראה: חוריקיוס, שם, 107 (עמ' 369); A. Müller, 'Das Bühnenwesen in der Zeit von Constantin d. Gr.', *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, XXIII (1909), pp. 39, 47 שם, עמ' 182. החוק נזכר אצל חוריקיוס במפורש רק ביחס למימוס, ואילו ביחס למחזות שעשועים שונים (לרבות המימוס) הוא אומר שאין זה נהוג (*venόμισται*), שהמורים מבקרים בהם. אבל ברור לנו, מן ההקשר הכללי של הדברים, שמדובר בחוק מקומי שאסר על המורים לצפות בכל מחזות השעשועים המפורטים בקטע הנ"ל. אגב, בין מרוצי-המרכבות בקונסטנטינופול ובערים אחרות מקובל היה לשלב מופעים אחרים, כגון ריקוד (פנטומימה) ואקרובטיקה.

שלהן.¹¹ סביר להניח שגם בימים הבאים היתה קיסריה הבולטת בין ערי ארץ-ישראל בקרקסאות שלה. אין לשכוח שמדובר לא רק בעיר גדולה ועשירה, אלא בבירת פרובינקיה, הראשונה בחשיבותה בארץ-ישראל. רמז להיפודרום של קיסריה נמצא גם בפרקי היכלות רבתי, בהם נזקקים למידתם של אבוסי הסוסים של קיסריה בתיאור גודלם העצום של סוסי האש השמימיים. סוסי האש אוכלים גחלים כל אחד כדי ארבעים סאה בפה אחד והוא 'שלושה כשיעור פתח מאבוסי של קיסריה'.¹²

מקורותינו אינם מספרים על-פי רוב על הרכבים, והם נשארים, בדרך-כלל, אלמוניים לגבינו. אבל אין ספק, שבערי ארץ-ישראל כבמקומות אחרים, זכו המצטיינים שבהם לפרסום ולעושר. שאיפתם של הרכבים היתה לקחת חלק במרוצים שנערכו בערים היותר חשובות של הקיסרות. ההשתתפות בתחרויות שנערכו בקונסטנטינופול נחשבה ללא-ספק לפיסגת ההצלחה בקריירה של הרפב. אנו שומעים על רפב מצטיין מאשקלון שהוזמן לבירת הקיסרות וזכה בה להצלחה רבה. בעיר זו נשאר לשבת עד יום מותו.¹³

במאה הרביעית ועוד קודם-לכן, היתה אספקת הסוסים והמרכבות למרוצי-הקרקס חובת כפייה שהוטלה על אזרחים אמידים, ובמיוחד על חברי מועצות הערים ומעמדן—הבולוטיין. הוצאות ליטורגיה זו היו מן הגדולות ביותר, שכן היא כללה רכישת סוסי-מרוץ, אחזקתם, וכן אחזקת סגל עובדים, כולל הרפבים.¹⁴ על ליטורגיה כזאת בעזה אנו שומעים במפורש מפי היירונימוס, בחיבורו חיי הילאריין.¹⁵ לפי מקור זה, מתברר שבעזה היה מקובל שנותן הליטורגיה מספק מרכבה אחת, אופן מימון המרוצים בהמשך התקופה הביזנטית אינו ברור די הצורך. נראה שעריכת המרוצים שוב לא נתבססה על ליטורגיות המוטלות על אזרחי-העיר. לפחות חלק מההוצאות הדרושות להיפודרום מומן על-ידי מסים עירוניים, או גם על-ידי מסים כלליים. שלטונות המדינה הקצינו לצרכי

- 11 *Expositio totius mundi et gentium*, 32, ed. J. Rougé, Paris. 1966(SC, no. 124), p. 166; ed. Th. Sinko, 'Descriptio orbis terrae', *Archiv für Lat. Lex und Gram*, XIII (1904), p. 552 נזכרים גם על-ידי אוסביוס, המרטיריים של פלסטינה (סורית), מהדורת W. Cureton, עמ' 11 (תרגום, שם, עמ' 10). ל'קרקסאות' שבקיסריה בתקופה קודמת ראה תוספתא, אהילות פי"ח, טז; ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ג, עמ' 159. ראה לכאן גם: L.I. Levine, *Caesarea Under Roman Rule*, Leiden 1975, p. 30. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טז, 137. על ההיפודרום של קיסריה ראה: J.H. Humphrey, 'Prolegomena to the Study of the Hippodrome at Caesarea Maritima', *BASOR*, CCXIII (1974), pp. 2-45; L.I. Levine, *Roman Caesarea—An Archaeological-Topographical Study*, Jerusalem 1975, pp. 27-29. ראה במחקרים אלה להיפודרומים במקומות נוספים בארץ ובסביבותיה, כגון בגרסה ובוצרה, שבעבר-הירדן המזרחי.
- 12 ראה פרקי היכלות רבתי, יח, א"י ורטהימר, בתי מדרשות, א, עמ' צג-צד; G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, New York 1965, pp. 31-32; L.I. Levine, *ibid*, p. 29
- 13 יואנס רופוס, פלרופוריות, 52 (Plerophoriae, ed. F. Nau, PO, VIII, 1, p. 107). העברת גווית הרפב לעיר מולדתו לקבורה, כפי שהיה במקרה הנדון, אף מראה שמצבו הכלכלי היה טוב ביותר.
- 14 ראה: J.G. Liebeschutz, *Antioch—City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, pp. 146 f.
- 15 חיי הילאריין, 20. איטאליקוס נשאל על-ידי הילאריין מדוע אין הוא נותן את מחיר הסוסים לעניים למען ישועת נפשו, והוא השיב: *quam cogi, et hoc se non tam velle, et functionem esse publicam*, et hoc se non tam velle. אנו שומעים כאן על חובה יותר מאשר על רצון, אבל הדברים אינם חדים. בהמשך מסופר שהילאריין ברח את האורווה של איטאליקוס, רכביו וכו'.

ההיפודרום סכומי כסף, אבל ייתכן שכך היה בעיקר בערי הבירה.¹⁶ כתובת מקיסריה מן המאה השישית, שפירסם ב' ליפשיץ, מכילה רשימה ארוכה של מסים, המגיעים לסך של 5629^{1/4} סולידים שניתן להיפוטרופוי (*ἵπποτροφοί*).¹⁷ אלה היו מופקדים, ככל המסתבר, על אורוות הקיסר שבעיר, שמהן—כפי שסבור ליפשיץ—סופקו הסוסים למרוצים בהיפודרום העירוני.¹⁸ ייתכן שהיו מקורות נוספים לכיסוי הוצאות ההיפודרום. אפשר שהיו אזרחים שתרמו כספים למרוצים, כל אחד לסיעת הרכבים החביבה עליו, ל'ירוקים' או ל'כחולים',¹⁹ וכך יכלו גם לקנות השפעה על אותן סיעות הקרקס. לסיעות הקרקס היה סגל עובדים קבוע ורכבים, סוסים ומבנים שונים משלהן. יש להניח שכל אלה נתקיימו גם באותן ערים בארץ-ישראל שבהן נערכו מרוצי-מרכבות. אפשר שהסיעות הנדונות אף זכו בהכנסות ממקורות אחרים, ואולי אף שאינם קשורים לקרקס. תאודורוס באלסאמון, פטריארך של אנטיוכיה במאה השתים-עשרה, מתאר באחד הקומנטרים שלו לקנון כנסתיית את סיעות הקרקס במאות ה'–הז' ואומר, שהן ארגנו מרוצים על חשבונן. לדבריו, היה להן רכוש שכלל בתים, סוסים ואורוות, וכן הכנסות שהוקדשו לקיום המרוצים נתרבו פרטים השייכים לתקופות אחרות בהיסטוריה של ההיפודרום וסיעותיו.

ב

קיומן של סיעות הקרקס, ובעיקר אלו שנודעו כסיעות הכחולים והירוקים, היא שהקנתה בעיקר חשיבות מיוחדת להיפודרום בעולמה של ביזנטיון במאות ה'–הז', חשיבות שחרגה הרבה מעבר לגבולות הספורט והשעשוע. במאות ה'–הז' נתעצמה השפעתן של הסיעות הנוכרות, ואז אף הגיעה, כאמור, האלימות שמקורה בהיפודרום לשיא—בחומרה, בתפוצה ובתכיפות. אין זה המקום להיכנס לשאלה המסובכת של מהות סיעות הקרקס. נציין רק שנראה לפרשן מעבר למושג הצר של ארגון מרוצים, והיתה להן—ובוודאי לפעולתן—משמעות מיוחדת בחיים הפוליטיים והחברתיים. בעלי עמדות חברתיות, כלכליות ופוליטיות שונות דבקו בארגונים הספורטיביים, ומהם היו בוודאי שביקשו לנצל זאת למטרות שלא היה להן קשר עם מרוצי-מרכבות. בין כך ובין כך, בפעילות

16 ראה ביחס לאלכסנדריה *Just. Edict.* 13, 15 (ed. Schoel & Kroll, p. 788). האבנוסטאליס נתן 320 סולידים עבור 36 סוסים להיפודרומיה של אלכסנדריה. כנראה גם הסכום של 100 סולידים שהוטל על הבולוטיין (פוליטואומני) היה מיועד לצרכי ההיפודרום. תשלומים להיפודרום נזכרים בפאפירוסים. כמו, למשל, פאפירוס אוכסירינכוס, 145 (שנת 552), 152 (שנת 618). ראה: A.C. Johnson & L.C. West, *Byzantine Egypt*—

Economic Studies, Princeton 1949, pp. 105, 210; B. Lifshitz, *REG*, LXX (1957), pp. 122–123

17 הכתובת פורסמה על-ידי ליפשיץ, שם, עמ' 118–132. לזמן הכתובת ראה שם, עמ' 130. לכתובת ראה גם: L. Robert, 'Bull. épig.', *REG*, LXXI (1958), p. 344

18 ראה: ליפשיץ, שם, עמ' 122; רובר, שם.

19 על תמיכת בית אפיון. העשירי רוב העוצמה, בסיעות הקרקס באוכסירינכוס ראה: E.R. Hardy, *The Large Estates of Byzantine Egypt*, New York 1931, p. 136; Johnson & West, *ibid.*, p. 210

תשלומים לטובת הכחולים או הירוקים. ראה לעיל הערה 16: בפאפירוס אוכס', 152—לעובדים מסוימים מטעם הכחולים; בפאפירוס אוכס', 145—לטובת הירוקים. לפאפירוסים שונים שבהם נזכרים אנשי סיעות הקרקס ראה, למשל: E. Wipszycka, 'Les factions du cirque et les biens ecclésiastique dans un papyrus égyptien',

Byzantion, XXXIX (1969), pp. 192, n. 2

20 PG, 137, col. 592 D. קאמרון, הסיעות, 17 ואילך שולל ערכם של דברי באלסאמון כמקור לעניין הנדון כאן.

הסיעות בתקופה זו ניכרת גם הפעולה מחוץ להיפודרום.²¹ המתיחות בין סיעות הקרקס והנעשה בהיפודרום או מחוצה לו בהשראתן היו גורמים בעלי השפעה בחיי-הערים. היריבות בין סיעות הקרקס והתלהבות תומכיהן במאות ה' והו' השאירו רישומן בכתובות ממקומות שונים בקיסרות. אלה הן כתובות שבהן קריאות ברכה ועידוד לכחולים או לירוקים. לרוב קוראות הן לנצחון (הטיכי) של אחת הסיעות.²² כתובות כאלה נתגלו, כאמור, גם בארץ-ישראל ובעבר-הירדן המזרחי, וכולן יש קריאה לנצחון הכחולים.²³ בכתובת שנמצאה בירושלים נרשם: 'נצחי הטיכי של הכחולים: הרבה שנים (אריכות ימים): [αἰῶν] Βενέτων·π[ολ]λὰ τὰ ἔτη [ע] τύχη τῶν'.²⁴ שתי כתובות מסוג זה נמצאו באום-א-ג'מאל, עיירה גדולה וחשובה בעבר-הירדן, ונוסחן זהה: 'נצחי הטיכי של הכחולים'. כתובת נוספת, ובה קריאה לנצחון הכחולים, נמצאה בכפר קטן, טאף, בצפון הטרקון.²⁵ כתובות דומות נמצאו בסוריה, באסיה הקטנה, בכריתים ועוד.²⁶

- 21 טיבן של סיעות הקרקס בתקופה שמענייננו שנוי במחלוקת. הדעה הרווחת, שיש לה גוונים שונים, מציגה את הכחולים והירוקים כסיעות פוליטיות ודתיות וכן כסיעות המייצגות יסודות חברתיים שונים. הכחולים מתוארים במחקר, לעתים קרובות, כאורתודוקסים וכמייצגים את המעמדות העליונים או את האריסטוקרטיה; ואילו הירוקים מתוארים כמתנגדי חלקדון, ובעיקר מונופיסיטים, וכמייצגים את המעמדות הנמוכים או במיוחד את אנשי המסחר והמלאכה ממדרגות שונות של הסולם הכלכלי (אמנם ברור, שהמוני העם תמכו בשתי הסיעות ובמהומות הרחוב פעלו על צד שתיהן). התנגדות חריפה לכמה מן ההשקפות המקובלות הושמעה לאחרונה על-ידי קאמרן בספרו החדש, הסיעות, ובמחקרים אחדים שפרסם קודם-לכן, כגון: פורפיריוס (לעיל, הערה 1), עמ' 234 ואילך. ראה עוד לפניו: H. 71 *The Later Roman Empire*, III, Oxford 1964, p. 337, n. 1. א.H.M. Jones, כמה מטיעוניו ומסקנותיו של קאמרן משכנעים מאד, ויש לקוות שייטעו לשרש מושגים אחדים שנשתקעו בספרות-מחקר ויתרנו להערכה מאוזנת יותר במחקר סיעות הקרקס. עם זאת, יש יסוד לקבוע, שסיעות הקרקס היו בתקופה הנדונה יותר מאשר ארגוני מרצים או מועדוני ספורט. ראה, למשל, בפנים להלן בעניין תפקידם הצבאי.
- 22 ראה, למשל: קאמרן, פורפיריוס (לעיל, הערה 1), עמ' 74 ואילך, 276; וכן להלן בדיונו.
- 23 ראה בפנים, להלן; וכן בהערה לכתובת IGLS, VI, 2836: קאמרן, שם, עמ' 74. לאפשרות של קריאת ברכה לכבוד סיעת האדומים בכתובת מקוטעת ראה: PAES, III A, p. 149; והשווה קאמרן, הסיעות, עמ' 72. אולם זהו עניין לפירוש. אם אמנם כך הדבר, הרי שזוהי עדות יחידה במינה.
- 24 SEG, VIII (1937), p. 213. אגב, הברכה *πολλὰ τὰ ἔτη* שבסיפא של הכתובת היתה אף היא קריאה שנשמעה בהיפודרום (ראה: מללס, הוצאת בן, עמ' 474). והיא מוכרת ממקורות ספרותיים ואפיגרפיים נוספים. הכתובת מירושלים, וכן ידיעה ממקור ספרותי שמזכירה ירוקים וכחולים בירושלים (ראה להלן בפנים), מלמדות על קיומו של היפודרום עירוני ועל קיום מרוצי-מרכבות בירושלים אף בתקופה הביזנטית, עליהם אין בדינו ידיעה מפורשת. אנו למדים מכאן שהשלטון הכנסייתי החזק בירושלים לא מנע קיומו של ענף ספורט זה (ראוי לציין, שמבחינת מעמד הכנסייה בחיי-העיר היה הבדל חשוב בין ירושלים לערי הפטריארכיה האחרות בקיסרות, שכן הערים האחרות היו הערים הגדולות של הקיסרות וערים מרכזיות של השלטון הקיסרי). על קיום היפודרום בירושלים, שככל הנראה נבנה על-ידי הורדוס (ההיפודרום נזכר במפורש לאחר מותו), ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמות, ב, 44; קדמוניות, יז, 255. למרוצי-מרכבות ומרוצי-סוסים בימי הורדוס ראה: קדמוניות, טו, 271. ראה גם G.A. Smith, *Jerusalem—The Topography* . . . II, London 1908, p. 491; ועוד לכאן ולקולוניה הרומית איליה קאפיטולינה: L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem nouvelle*, II, 14, 34; cf. L.H. Vincent & A.M. Stève, *Jérusalem de l'Ancien Testament*, II–III, 1956, p. 709.
- 25 שלוש הכתובות: PAES III A, nos. 256, 266, 804. לכתובת מאורמן, שבעבר-הירדן המזרחי, מצפון-מזרח לסלכד, ראה: R. Dussaud & F. Macler, *Voyage archéologique au Safa et dans le Djebel ed-Drúz*, Paris 1901, p. 164, no. 33. קאמרן, הסיעות, עמ' 316. בשל מצב הכתובת שם הסיעה (?) ושם המלך הם עניין להשלמה. כתובות ובהן הברכה 'נצחי הטיכי' ידועות ממקומות נוספים, כגון גרסה; ראה: C.B. Welles, *Gerasa—City of the Decapolis*, ed. C.H. Kraeling, New Haven 1938, insc. no. 349. ולס רואה בדברי הכתובת, כמסתבר, קריאה לנצחון אחת מסיעות הקרקס. אולם, אי-אפשר לקבוע זאת במקרה זה ולא במקרים דומים אחרים. ראה הערותיו של: B. Lifshitz, *RB*, LXXIV (1967), pp. 58 ff.
- 26 ראה: קאמרן, פורפיריוס (לעיל, הערה 1).

הכתובת מטאף, ואולי גם הכתובות האחרות שמעבר-הירדן, מלמדות על התפשטות היריבות בין הכחולים והירוקים ליישובי-השדה. לא רק בארץ היו פני הדברים כך. בכתובת מפמפליה (מבויק יקה—פוגלה), למשל, מבקש הכותב מאלוהים שיעזור לכל תושבי כפרו ולירוקים.²⁷ האם בנקיטת העמדה בכפרים לגבי סיעות הקרקס השונות נתערבבו גם גורמים שאין להם קשר ממש למרוצים? בכל מקרה ראוי להדגיש שכפריים, דוגמת אנשי הכפר טאף, אם רצו לצפות במרוצי-מרכבות היו צריכים ללכת למקומות מרוחקים מבתיהם.

ההתנגשויות בין הכחולים והירוקים, שהיו תופעה נפוצה בתקופה כולה, תכפו מאד והחריפו בראשית המאה השביעית. שלטונו של הקיסר פוקאס (602–610) עמד בסימן של מהומות קשות מבית, שבהן בלטו סיעות הקרקס. מלחמת-אזרחים שפגעה קשה בקונסטנטינופול התפשטה עד מהרה גם לערים אחרות ברחבי הקיסרות. בחיבור *Miracula S. Demetrii* מסופר, ששנאה ומהומות פשטו 'בכל המזרח', ובמיוחד נזכרות 'קיליקיה, אסיה ופלסטינה', וכן בירת הקיסרות.²⁸ אנו שומעים ממקור זה שהדמים (*οἱ δῆμοι*), הם אנשי הכחולים והירוקים, שפכו דם רב, התפרצו לבתים, רצחו באכזריות את יושביהם, גזלו רכוש והעלו בתים באש.²⁹ לפי החיבור הנזכר היו אפוא גם ערי ארץ-ישראל זירה להתרחשויות קשות כאלה.

יש בידינו עדות ממשית מתקופה זו לירושלים. סטרטגיוס, נזיר מראשית המאה ה-7 שהכיר יפה את המציאות בירושלים, מזכיר את מציאות הירוקים והכחולים בעיר, בהתייחסו לתקופה שלפני כיבושה על-ידי הפרסים, ואפשר לומר, באופן כללי, בימי פוקאס ותחילת שלטונו של הראקליוס. לדבריו היו מהם שבאו לירושלים בימי הפטריארך זכריה (נתמנה למשרתו בשנת 609) והיו שישבו בה עוד קודם-לכן. הוא מתארם כאנשי רשע וזדון, שמילאו את העיר במעשי חמס ורצח, ומלחמה בלתי פוסקת היתה נטושה בינם לבין עצמם.³⁰ אגב כך, אפשר שהכתובת הנזכרת מירושלים, המכילה קריאת תמיכה בכחולים, שייכת לפרק זמן מאוחר זה של השלטון הביזנטי. מן הראוי לציין עובדה נוספת. בפרק מאוחר לשלטונו של פוקאס אנו שומעים שמצביאו הנאמן בנוסוס, קומס המזרח, עשה להשלת סדר ולדיכוי ההתנגדות לקיסר. בנוסוס פעל בסוריה (באנטיוכיה ואולי במקומות נוספים) ובארץ-ישראל (ב-608/9) ולאחר-מכן יצא למצרים, בה התנהל כבר המרד נגד

27 Y. Janssens, 'Les bleus et les verts sous Maurice, Phocas et Heraclius', *Byzantion*, XI (1936), p. 527 (=H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, no. 311)

28 *Miracula S. Demetrii*, I, 10 (77) = PG, 116, col. 1261 C

29 ראה גם דבריו הכלליים של פאולוס דיאקונוס, היסטוריה של הלגובורדים, ד, עמ' 36; וכן יאנסנס, שם, עמ' 525 ואילך. להתנגשויות בין הכחולים והירוקים בתקופה זו ראה גם: ציון, לו (תשל"א), עמ' 3 ואילך.

30 סטרטגיוס, לפי הנוסח הגיאורגי, G. Garitte, ed. and tr. in CSCO, 202–203, *Script. Iberici*, 11–12, Louvain (1960), II, 2 ff., tr., vol. 203, pp. 4 f. F.C.; ובתרגום החלקי לאנגלית של הנוסח הגיאורגי: Conybeare, *EHR*, XXV (1910), p. 503.

תודתי ליוזם צפרייר שהסב תשומת לבי להוצאה החדשה של גאריט ב-CSCO, 340, 348 (1973, 1974), *Script.* Arabici 26, 29. ולעניין שלפנינו ראה כרך 348 (תרגום), עמ' 74–75. נעקוב בדברינו ונציין בעיקר את הנוסח הגיאורגי. סטרטגיוס מציין שבימי זכריה באו לירושלים אנשי עול, הם הירוקים והכחולים. כלומר, כללית מדובר בשנים 609–614. אך תיאורו הולם במיוחד את הפרק האחרון בימי שלטונו של פוקאס. כאמור, סטרטגיוס מדבר גם על ירוקים וכחולים שגרו בעיר עוד קודם-לכן (גאריט, שם, ב, עמ' 2; בהמשך מפרש הכתוב שאלה הם הירוקים והכחולים). על צרות שפקדו את ירושלים בימי פוקאס מספר גם סבאוס הארמני (*Sébéos. Histoire d'Heraclius*, tr. F. Macler, Paris 1904, p. 55) אבל ייתכן שדבריו הכלליים כאן (עמ' 55) מתייחסים לבואו של בנוסוס לירושלים (ראה הלקן), מאורע שזוכר שם, עמ' 56.

פוקאס (שנת 609). לאחר שנחל בונוסוס תבוסה במצרים, שב לארץ-ישראל, אך נתקל בהתנגדות ויצא לקונסטנטינופול.³¹ בפרק-זמן אחרון זה לשלטון פוקאס, הגיעה יריבות סיעות הקרקס לשיא. ההתנגשויות בין הכחולים והירוקים לבשו במקומות שונים אופי של מלחמת-אזרחים. בראשית שלטונו של פוקאס (ב-603 לערך) נתהווה משבר ביחסיו עם הירוקים,³² ומאז נחשבו הכחולים לאוהדי הקיסר ואילו הירוקים למתנגדיו. המאבק בין הכחולים והירוקים בסוף שלטון פוקאס היה, במידה רבה, לחלק מן המלחמה בין כוחות הממשלה והמורדים בשלטונו. באנטיוכיה, למשל, בה דיכא בונוסוס התפרצויות קשות בראשית מסעו הנזכר, אנו שומעים שהיכה בירוקים, וככל המסתבר נסתייע בכחולים. גם במצרים היו התנגשויות בין כחולים וירוקים בזמן המרד נגד הקיסר.³³ מתברר גם שעם התמוטטות שלטון פוקאס בפרובינקיות המזרח נאלצו אנשים שנודעו ככחולים—ובוודאי בעיקר מנהיגיהם הבולטים—להימלט מנקמת אויבי פוקאס, ובהם הירוקים. היו מהם שברחו בדרך הים לעבר קונסטנטינופול. יעקב, גיבורו של החיבור הידוע בשם *Doctrina Iacobi nuper baptizati* ('תורת יעקב שנשתמד מקרוב'), מעיד על עצמו שבהיותו ברודוס הסגיר את הכחולים אנשי בונוסוס שנמלטו מן המזרח לידי מתנגדיהם.³⁴ כאמור, היה בונוסוס בארץ-ישראל לפני בואו למצרים, והוא שב אליה לאחר נסיגתו ממצרים. בונוסוס פעל בארץ בכוח החרב ועורר נגדו שנאה רבה. סבאוס הארמני מזכיר את פעולות העונשין של בונוסוס באנטיוכיה ובירושלים.³⁵ גם סטרטגיוס מדבר על בונוסוס מתוך איבה גדולה. הוא אומר, שהאחרון שם לו למטרה להרוג את הפטריארך שקדם לזכריה (הוא יצחק, שכיחן עד 609).³⁶ אמנם אין הכחולים והירוקים נזכרים במפורש בקשר לפעולותיו של בונוסוס בירושלים או בארץ בכלל. אך בהתחשב בידיעות ממקומות אחרים ובמסיבות הכלליות, וכן מה שאנו שומעים במפורש ביחס לארץ-ישראל מן המיראקולה של דמטריוס הקדוש ומעדותו של סטרטגיוס שהזכרנו לעיל על ירושלים, יש להניח שגם בארץ חריפו בזמן זה היחסים בין הכחולים והירוקים ואולי אף היו מקומות בהם התנהלה מלחמה ביניהם. עם בואם של הפרסים בשערי ירושלים (614), התאחדו הירוקים והכחולים ושיתפו פעולה כנגד כניעה לפרסים. לדברי סטרטגיוס היה הפטריארך זכריה מוכן להיענות להצעת הפרסים ולבוא עמם לידי הסכם של שלום. אולם התנגדותם התקיפה של ראשי הירוקים והכחולים—כך מתברר—מנעה זאת ממנו.³⁷ לדברי סטרטגיוס, נכנע להם זכריה שחשש שיהרגוהו. הידיעה הזאת מעידה יפה על

31 ראה: ציון, שם, עמ' 6-7. לנאמר שם נוסף, שדברי סטרטגיוס על כך שבונוסוס יצא עוד נגד הפטריארך שקדם לזכריה (ראה להלן, הערה 36), מאשרים את התאריך הנמוך 608/9 לכל הפרשה ודוחים אפשרות של תאריך מאוחר יותר. ראה גם: A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I, Amsterdam 1968, pp. 76 f., 85 f., 357 f. n. IV

32 ראה: יאנסנס, שם, עמ' 519 ואילך.

33 ברגעי משבר אלה של שלטון פוקאס לא שמרו אמנם הכחולים במצרים, לפחות בחלקם, אמונים לקיסר ועברו לצדו של הראקליוס.

34 ראה: ציון, שם, עמ' 8.

35 סבאוס, שם, עמ' 56.

36 קוניבר, שם, עמ' 503-504; גאריט (גיאורגית), שם, עמ' 7 (סטרטגיוס, ד, 7). ראה גם: ציון, שם, עמ' 6, הערה 37.

37 קוניבר, שם, עמ' 504 תרגם את הטקסט הגיאורגי כך: 'The leaders of the riotous factions'; גאריט (גיאורגית), שם, עמ' 8 (סטרטגיוס, ה, 10) תרגם: 'perturbatores et duces eorum'. מן הדין להעיר שלפי תרגומו אין כאן או

מעורבותם הפוליטית והשפעתם הרבה של מנהיגי שתי הסיעות בעיר ועל כוחם הרב של הירוקים והכחולים באחדותם. זאת ועוד—יש אולי מקום לשער שהירוקים והכחולים נתארגנו בירושלים ככוח מיליציה. אין זה מן הנמנע שארגונים דמויי מיליציה של ירוקים וכחולים—או ארגונים צבאיים למחצה המבוססים על צעירי שתי הסיעות—היו קיימים בערים בארץ זה מכבר. ועל כל פנים, מתקבל על הדעת שסיעות הקרקס ותומכיהן נלקחו בחשבון בהגנת הערים בשעת משבר צבאי. על כך למדים אנו בייחוד מן המציאות בבירת הקיסרות. בקונסטנטינופול אורגן כוח מיליציה של ירוקים וכחולים, שניתן לו תפקיד בהגנת הבירה. שילובם בהגנת העיר נסתייע ודאי בהשפעתם המרובה בקרב תושביה, ובייחוד הצעירים שבהם, ומכך שהיה להם מנגנון קבוע וגרעין מגובש כלשהו. הידיעות מתייחסות בעיקר לימי שלטונם של מאוריקיוס ופוקאס. בשנת 583–584 שלח מאוריקיוס את אנשי שתי הסיעות להגן על החומות הארוכות מפני התקפת הסלאבים.³⁸ יש עדות מפורשת יותר ביחס לסוף שלטונו של קיסר זה. בשנת 602 שלח מאוריקיוס את הירוקים והכחולים לשמור על חומות העיר.³⁹ מדברי תאופילאקטוס סימוקאטה בהקשר זה אנו שומעים על אנשים רשומים (*ἐν χάρτη*) של שתי הסיעות, שמספרם היה 900 כחולים ו-1500 ירוקים.⁴⁰ בשנת 610 ציווה פוקאס על הכחולים והירוקים—כל סיעה בנפרד—לשמור על נמלים אחדים מנמלי קונסטנטינופול מפני הראקליוס.⁴¹

לידיעות על קונסטנטינופול מצטרפת ידיעה אחת על אנטיוכיה, שיש עניין מיוחד להשוותה למה שראינו ביחס לירושלים ב-614. בשנת 540 שם מלך פרס כוסרו הראשון מצור על אנטיוכיה. אחרי זמן לא רב התמוטט מערך-ההגנה של הצבא הביזנטי הסדיר וחיליו נמלטו מן העיר. עמהם נטשו את העיר תושבים לא מעטים. הפרסים השאירו דרך בריחה לכל החפץ בכך כדי להקל על עצמם את מלאכת הכיבוש. אולם צעירים רבים מסיעות הקרקס של העיר ('אלה שקודם-לכן היו רגילים להתנגד בזה בהיפודרומיות') גילו עוזרות והמשיכו להילחם בפרסים. פרוקופיוס מספר שרק חלק מהם היה מזוין, ואילו רובם השתמש באבנים. בעת בה התגברו על אויביהם הפרסים והדפו אותם, קראו בשמו של יוסיטיניאנוס כמנצח (*καλλίνικος*). אולם מלחמתם היתה מלחמה אבודה,

בהמשך הזכרה ברורה לסיעות. אך גם גאריט סבור שמדובר בהן. ראה שם, עמ' 61: *factiones*. וראה: N.H. F.M.; Baynes *CMH*, II, p. 290; G. Manojlović, *Byzantion*, XI (1936), p. 624 (ככל הנראה לפרשה זו); Abel, *Histoire de la Palestine*, II, Paris 1952, p. 389; D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969, p. 159, n. 359. ק' הילקוביץ, 'לשאלת השתתפותם של היהודים בכבוש ירושלים על-ידי הפרסים ב-614', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 315; סטראטוס, שם (לעיל, הערה 31), עמ' 108–109. מן הדין לציין שגירסתו של סטרטגיוס על כיבוש ירושלים שונה מגירסת סבאוס. ראה: ק' הילקוביץ, שם, עמ' 309. מ' אבייונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 229–230, מנסה לחבר את שני הסיפורים לאחד.

38 ראה: תאופאנס, מהדורת דה בור, עמ' 254. שמדובר בירוקים וכחולים מסתבר מהזכרת ה'דימים'. אבל יש לציין שתאופילאקטוס סימוקאטה, א, 7 (מהדורת דה בור, עמ' 52) אינו מזכיר את הללו בתיאור אותה פרשה, מה שמפחית מערך הידיעה.

39 תאופילאקטוס, ח, 8, 2 (עמ' 297); תאופאנס, עמ' 287. אפשר לציין גם את דברי תאופאנס, עמ' 279, שורה 20 (לשנת 600): וראה: יאנסנס, שם, עמ' 501.

40 תאופילאקטוס, ח, 7 (עמ' 297). ראה לכאן, למשל: A. Rambaud, *De Byzantino Hippodromo et Circensibus Factionibus*, Paris 1870, pp. 33 f. יאנסנס, שם, עמ' 506–507. קדינוס (De Signis, Bonn, p. 47) מספר על 8,000 ירוקים וכחולים, שנצטוו על-ידי תאודוסיוס השני לשקם חלקים מסוימים של חומות קונסטנטינופול.

41 יואנס מאנטיוכיה C. Müller, *FHG*, V fr. 218 f., p. 38.

והעיר נפלה בידי כוסרו.⁴² נראה שחלק מן הצעירים שנשתייכו לסיעות הקרקס היו מאורגנים כמיליציה עירונית, ומתחילה נלחמו לצד החיילים הסדירים. ייתכן שלחמתם העיקשת באנטיוכיה עודדה את השלטון המרכזי להרחיב את שיטת המיליציה העירונית הנשענת על הצעירים הנלהבים של סיעות הקרקס.⁴³ אפשר למצוא דמיון בין מקומם של הירוקים והכחולים בהגנת ירושלים ב-614 ובין מעמדם בהגנת אנטיוכיה ב-540.

ג

הידיעה האחרונה שנעסוק בה עניינה בקיסריה, ומבחינת זמנה היא קודמת לידיעות האחרונות בהן עסקנו. הירוקים והכחולים נזכרים בתיאורי ההתנגשויות שהיו בקיסריה בשנת 555⁴⁴ בין השומרונים והיהודים מן הצד האחד והנוצרים מן הצד השני. ידם של הראשונים, שתוארו במקורות הנוצריים כתוקפים, היתה תחילה על העליונה. לפי המסופר, הם הרגו נוצרים רבים והעלו באש כנסיותיהם. הנציב שיצא לעזור לנוצרים ולהחזיר הסדר על כנו נהדף. הוא נסוג אל הפרטוריום שלו, ושם מצא מותו מידם.⁴⁵

המקורות הראשיים המספרים על הפרשה הם מללס ותאופאנס. הם פותחים בציינם שהשומרונים והיהודים מרדו בקיסריה, ומוסיפים:

מללס: (א) לפי הנוסח המובא ב-*Excerpta de insidiis* (frag. 48, ed. C. de Boor, p. 173):

ποιήσαντες τὸ ἐν ὧς ἐν τάξει πρασινοβενέτων καὶ ἐπῆλθον τοῖς Χριστιανοῖς

(ב) לפי הנוסח של הוצאת בון (עמ' 487, שורות 11–12): *ποιήσαντες τὸ ἐν εἰς ἀλλήλων ὧς ἐν*:

τάξει μερικῶν ἐπῆλθον τοῖς Χριστιανοῖς

ת א פ א נ ס (עמ' 230, שורות 6–7) תלוי בקטע זה כבפרשה כולה במללס:⁴⁶ *ποιήσαντες πρὸς*

ἀλλήλους ἐν τάξει πρασινοβενέτων ἐπῆλθον τοῖς Χριστιανοῖς

42 פרוקופיוס, המלחמה הפרסית, ב, ח, 17 ואילך (בייחוד 17, 28). ראה גם: J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, II, p. 97; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, p. 489; B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Berlin 1960, pp. 329 f.; G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, p. 543

43 כנגד הנחה שהיתה כאן תופעה שאיננה מצומצמת אפשר לטעון אמנם שארגון אנשים מסיעות הקרקס לכוח מיליציוני רשמי שלא בעתות חרום, היה כרוך בסיכון מסוים, שהרי מדובר בגורם סוער. אבל כנגד שיקול כזה ניתן להעמיד שיקולים אחרים. כגון שהשלטון הקיסרי יכול למצוא צד של תועלת מבחינתו לפרישת חסותו על ארגונים קיימים ופיקוח קרוב עליהם.

44 לתאריך ראה: שטיין, שם, ב, עמ' 374, והערה 2. יש הקובעים את הפרשה לשנת 556.

45 מללס (ראה להלן בפנים), שהוא המקור הראשי לפרשה, מבליט את השומרונים במאורעות אלה.

46 מללס היה אחד ממקורותיו החשובים של תאופאנס למאה השישית. נשאלת אמנם השאלה אם הכיר תאופאנס את חיבורו של מללס באופן בלתי-אמצעי, או שמא דברים משל מללס ומשל סופרים נוספים מן המאה ה' נודעו לו באמצעות מקור ביניים או על-ידי לקטן אלמוני. ראה: K. Krumbacher, *Geschichte der byz. Litteratur*², p. 343; J.B. Bury, in: E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, V, London 1908³, pp. 500 f.

מקרה, אין הדבר משנה הרבה לעניין בו אנו עוסקים.

אריג משי ביזנטי המתאר רפב בשעת מרוץ, נוהג במרכבה רתומה לארבעה סוסים (לפי המשוער מקברו של קארל הגדול באאכן)

תרגומם הקרוב של דברי מללס הוא כדלקמן: 'השומרונים והיהודים עשו יד אחת כמו / כאילו (בדמות של, כבמכתנת של וכדומה) פרסינובנטוי,⁴⁷ והתקיפו את הנוצרים'. נעיר תחילה כמה הערות לשוניות החשובות להבנת הדברים המצוטטים לעיל, והן ביסוד תרגומנו זה. א. הביטוי *πρασινοβένετοι* מורכב משני השמות: ירוקים וכחולים. ביטוי זה מופיע, ככל הידוע לי, רק עוד פעם אחת. בתיאור המהומות שפרצו בקונסטנטינופול בשנת 532, הידועות כמרד ניקה, מדבר מללס על *δημος τῶν λεγομένων πρασινοβενέτων* ('דמוס של אלה הקרויים פרסינובנטוי').⁴⁸ במרד ניקה עשו אנשי שתי הסיעות יד אחת, וזה טעמם של שני הכינויים שנצטרפו לאחד. נראה שהמושג פרסינובנטוי (*Prasino-Veneto*) נלקח מלשון העם של קונסטנטינופול ב-532, והדבר משתמע גם מהתבטאותו של מללס על אלה 'הקרויים' (*λεγόμενοι*) כך. אגב, בהיפודרום של קונסטנטינופול נשמעה אז קריאה בלתי-רגילה, המברכת את הירוקים והכחולים

47 צריך להעדיף מושג זה שמופיע אצל מללס נוסח א ותאופאנס. אצל מללס בהוצאת בון (נוסח ב) מצוי מושג שגרתו לציין הסיעות—*μερικοί* היינו ה'*τὰ μέρη*. אגב כך, אנטסטיוס תרגם ללטינית את דברי תאופאנס *Chronographia tripartita*, מהדורת דה בור, עמ' 145): 'et facti quasi in ordine Praesinobenetorum'.
48 מללס, מהדורת בון, עמ' 473, *Excerpta de insidiis*, פרגמנט 46, עמ' 172. ראה גם: מנוילוביץ, *Byzantion*, שם, עמ' 636; ברי, שם, ב, עמ' 40-41; שטיין, שם, עמ' 452, הערה 1.

יחדיו.⁴⁹ נוסף שהשימוש בכינוי המורכב במקרה הנדון על-ידינו מחזק את מובן הרישא של הקטע שתרגמנו שבני שתי האומות, השומרונים והיהודים, עשו בקיסריה יד אחת.⁵⁰

ב. הביטוי *ἐν τάξει* מצוי הרבה במקורות הספרותיים ובפאפירוסים. מובניו הידועים היכולים לבוא כאן בחשבון הם: באופן, כסדר, בצורה (של); ב'תורת' (מישהו, משהו), או ב'מעמד' במובן משפטי, כפי שהוא מופיע בפאפירוסים.⁵¹ אך אפשר לתרגם בפשטות—כמו או כאילו, כפי שתרגמנוהו לעיל. כיוון שמדובר כאן על התנגשויות מזוינות, ראוי להזכיר—בנוסף לאלה או במקביל להם—ש-*τάξις* מופיעה הרבה במשמעות צבאית, לציון מערך צבאי, יחידת צבא וכדומה. אצל מללס אנו מוצאים *ὡς ἐν τάξει* מקדימה: כשלעצמה, *ὡς* לפני מלת-יחס היא שימוש לשוני נפוץ. גם אצל מללס ניתן למנות לפחות כעשרים מקומות ובהם צירוף כזה.⁵² לפעמים—כמו שמוצאים, למשל, אצל יואנס מוסחוס—באה ה-*ὡς* כחיווק למלת היחס שאחריה.⁵³ אבל *ὡς* יכולה לבוא גם במשמעות של כמו או כאילו. לדוגמה, אנו קוראים אצל מללס על בני ישראל שיצאו ממצרים והלכו בין גלי-הים ב'יבשה', *ὡς ἐν ζῆρᾳ γῆ*.⁵⁴ במקום אחר אצל מללס אנו קוראים שהיהודים לקחו מן המצרים לפני צאתם ממצרים חפצים 'בהשאלה', *ὡς ἐν χρήσει*.⁵⁵ קרוב לומר ש-*ὡς* באה לצייין שהיתה כאן רק העמדת פנים, משהו שלא נתגשם ואף לא היתה כוונה כזאת, 'כאילו בהשאלה'. גם במקרה הראשון נראה ש-*ὡς* באה להדגשת המצב המיוחד: בני ישראל עברו בים 'כמו ביבשה', 'כאילו היתה זו יבשה'.

ולבסוף, המלים *ὡς ἐν τάξει* מופיעות גם אצל מוסחוס. הלה מביא את סיפורם של שני נזירים שבדרכם מהר-סיני לארץ-ישראל באו למקום התבודדותו של נזיר אחר. המקום היה לפי תיאורם *ὡς ἐν τάξει φάτνης*, כלומר, כמו (בצורת, בדומה ל-) אבוס (?).⁵⁶ כאן הביטוי *ἐν τάξει* לבד היה מתפרש כמובנו הנ"ל, כלומר האופן שבו נצטייר המקום בעיניהם, אך ה-*ὡς* מדגישה זאת—כמו (כאילו). הביטוי *ὡς ἐν τάξει* אצל מוסחוס יכול ללמד על מובנו הנכון אצל מללס.

נוסף עתה ונדון במה שעולה מן הידיעה אצל מללס לענייננו.

כמה מן החוקרים המזכירים את ההתרחשויות בקיסריה ב-555 אינם מתייחסים כלל לקרקס

49 מללס, מהדורת בון, עמ' 474.

50 מה שנאמר בתחילת הקטע המובא ממללס, *ποῖσαντες τὸ ἐν*, משמעו שהם עשו יד אחת. אצל מללס בהוצאת בון נוסף לכאן *εἰς ἀλλήλους*, ופירושו 'זה עם זה', להדגשת הפעולה המשותפת של השומרונים והיהודים. נוסח זה אצל מללס אינו משאיר מקום לספק שגם הנוסח השונה במקצת אצל תאופאנס, *ποῖσαντες πρὸς ἀλλήλους*, בא לציין פעולה משותפת. כלומר 'אלה עם אלה' ולא 'אלה כנגד אלה', ולו רק כהעמדת פנים. אגב, לפי התרגום של תאופאנס ללטינית (בהוצאת בון, עמ' 355–356), הציגו (העמידו פנים) היהודים והשומרונים מריבה בין סיעות הקרקס: *... factionis Prasinae et Venetae dissidia inter se simulantēs*. ראה גם התרגום של מללס ללטינית בהוצאת בון: *'et factionum conflictus prae se ferentes'*.

51 לפאפירוסים ראה: F. Preisigke, *Wörterbuch*, II, 575–577; ולדוגמה, פאפירוס אוכסירינוס, 2238, משנת 551.

52 K. Weirholt, *Studien im Sprachgebrauch des Malalas*, Osloae 1963 (*Symbolae Osloenses Fasc. Supplet.*, XVIII), p. 69. לעניין *ὡς* ביתר הרחבה ראה שם, עמ' 60, 67–69.

53 E. Mihevc-Gabrovec, *Études sur la syntax de Ioaannes Moschos*, Ljubljana 1960, p. 39 ועוד לשימושו, שם, עמ' 96–95, 99.

54 הוצאת בון, עמ' 67, שורה 5. ראה תרגום השבעים לשמות יד טז, כב.

55 שם, עמ' 66, שורה 9. השווה תרגום השבעים לשמות יא ב-ג; יב לה-לו.

56 מוסחוס, לימונאריון, 170 (PG, 87³, 3037 A). ראה גם: Mihevc-Gabrovec, שם, 99. בתרגום הלטיני של הלימונאריון נאמר: *'veluti praesepium'*. המלה *'praesepium'* פירושה אבוס, אך יש לה גם מובן של אורווה, מכלאה, דיר, וכדומה. ואפשר כי זה מובנה של *φάτνη* כאן.

וסיעותיו. אחרים קושרים את ההתנגשויות בין בני הדתות השונות בעיר עם מרוצי-המרכבות והיריבות בין סיעות הקרקס. גרץ אומר, שכאשר נערך בקיסריה מרוץ-המרכבות, מאורע שבמהלכו נתחוללו 'תמיד' מהומות מחמת קנאותן של סיעות הקרקס היריבות, התקיפו השומרונים את הנוצרים. אל הראשונים הצטרפו היהודים ויחד הרגו בנוצרים וכו'.⁵⁷ דומה לכך השקפת קראוס: בזמן המרוצים פרצו בקרקס מהומות, שבמהלכן התנפלו יהודים (?) ושומרונים על הנוצרים.⁵⁸ מ' אבי-יונה אומר, שהמהומות 'פרצו כאילו בעקבות מריבה בין כתות הקרקס הידועות הכחולים והירוקים'; ועוד, 'כאמתלה להתפרצות שימשה מריבה בין הכחולים והירוקים'.⁵⁹

ייתכן שמשוהו מעין זה באמת קרה בקיסריה, אבל הדבר לא נאמר במפורש על-ידי מללס (ותאופאנס). חוקרים אלה מתעלמים מן השימוש במושג המורכב *πρασινοβέετοι*, המופיע אצל מללס בהזדמנות קודמת לתאר את אחדות הירוקים והכחולים במרד ניקה. אין זה מתבקש מאליו מן הקטעים המצוטטים לעיל שבקיסריה אירעו התנגשויות בין שתי סיעות הקרקס. ובודאי שאין זה מתפרש מעצמו שמדובר בירוקים וכחולים הניצים ביניהם. הפשט של דברי מללס הוא שהשומרונים והיהודים פעלו כמו ירוקים וכחולים המשתפים ביניהם פעולה; במקרה זה פעולתם היתה נגד הנוצרים שבעיר ונגד השלטון. ככל הידוע לי, רק מנוילוביץ' (במאמרו 'Le peuple de Constantinople'), לא טעה לחשוב שמסופר כאן על ריב בין הכחולים והירוקים.⁶⁰ אפשר אולי לטעון, שאנו מייחסים משקל רב מדי לשימוש ב'פרסינובנטוי', אך הרי לא ייתכן שמונח נדיר כזה נבחר ללא כוונה מיוחדת.

האם היה במאורעות שאירעו בקיסריה משהו שהזכיר למללס שיתוף פעולה מזוין של ירוקים וכחולים, כמו בקונסטנטינופול ב-532 או בהזדמנויות אחרות?

מתקבל על הדעת, שמללס השתמש במושג 'פרסינובנטוי' בתיאור מאורעות קיסריה לא כהשאלה סתם. לא היתה כוונתו לומר, למשל, שהיהודים והשומרונים היו כעין ירוקים וכחולים, שהם יריבים המסוגלים לעתים לפעול יחד נגד אויב משותף, אלא שלתיאור או לדימוי הנדון אודות ירוקים וכחולים הפועלים יחדיו היה אמנם יסוד ממשי במציאות של קיסריה.

ייתכן, כאמור, שהמהומות והמרד החלו בזמן מרוצי-הקרקס או שלפחות היה להם קשר כזה או אחר להיפודרום. האם נמנו היהודים והשומרונים על אוהדי שתי הסיעות ועתה התאחדו לכוח אחד או רק נראו כאלה ביצאם לתקוף את הנוצרים? באנטיוכיה נחשבו היהודים לאוהדיה של אחת מהסיעות, הכחולים,⁶¹ ואולי האהדה של כלל הציבור היהודי לאחת הסיעות היתה תופעה שכיחה גם בערים אחרות. האם הירוקים והכחולים של קיסריה פעלו אז, בהקשר כזה או אחר, ככוח מאוחד וכאן

57 גרץ, *Geschichte*, ה, עמ' 22-23. גרץ (שם, עמ' 16) מציין שהיו רכבים יהודים ושכשלונום של רכבים הביא למהומות וכו'. בהערה שם הוא מביא גם את הקטע מתאופאנס שמענייננו בדיון הנוכחי.

58 S. Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Wien 1914, p. 16

59 מ' אבי-יונה, על מרידות השומרונים בבזאנטים, ארץ-ישראל, ד (תשט"ו), עמ' 132. אגב, בערך כך עולה גם מן התרגומים של מללס ותאופאנס ללטינית בהוצאת בון, ובייחוד מתרגומו של האחרון. ראה לעיל, הערה 50.

60 ראה להלן, בפנים והערה 62.

61 ראה: ציון, לו (תשל"א), עמ' 26. ראוי לציין שבמדרש הידוע בשם 'כסאו וקרקסו של שלמה המלך', מתוארים המלך

ובני המעמדות הגבוהים של עם ישראל בהיפודרום ככחולים ('המלך ועבדיו, וחכמים וחלמידיים וכהנים ולוים לבושים תכלת'), ואילו בני אומות-העולם מתוארים כירוקים ('לבושים ירוק'). ראה: J. Perles, *MGWJ*, XXI (1872), p.

136. אולם, ייתכן שמדרש זה נחבר מאוחר בהרבה למאה השביעית. ראה: E. Ville-Patlagean, 'Une image de Salomon en basileus byzantin', *REJ*, LXXI (1962), pp. 9-33, esp. 15 ff.

המקור להצגת היהודים והשומרונים הפועלים יחד בדמותם של 'פרסינובנטווי'? כל זה נשאר חידה. אפשר להוסיף שאין להוציא מכלל אפשרות שהשימוש במושג 'פרסינובנטווי' (ואולי גם במלה *τάξις* במובנה ככוח צבאי) יכול לרמוז על קיומו של כוח מיליציה בקיסריה שהיה מורכב מאנשי סיעות הקרקס. למסקנה מעין זו מכוון מנוילוביץ⁶². אם כך היה, ברור שלשומרונים וליהודים לא היה כל חלק בגוף זה. אבל אם נניח כך, אין לדעת כיצד יכלו השומרונים והיהודים לנצל את הדבר או מדוע פעלו במסווה של כוח כזה.

כך או אחרת, נראה שהמאורעות בקיסריה ב-555 לא היו מנותקים לפחות בהקשר המידי מעולם ההיפודרום וסיעותיו.

* *
*

בסיפור על מירוץ-המרכבות בעזה שמוכא ב'חיי הילאריון' אין זכר ל'צבעים'. אין זה משום שעניינו של המספר היה במתח הדתי, ביריבות בין הפאגאנים והנוצרים, אלא שבאותו זמן, במאה הרביעית, ה'צבעים' היו לכל היותר צבעי תחרות. אין זכר לסיעות הקרקס, ומובלט מקומם של האנשים שהעמידו את המרכבות לתחרות.⁶³ מסתבר שרק מאוחר יותר התגבשו סיעות הקרקס והיו לאותם הכוחות שהיריבות או שיתוף הפעולה ביניהם היו לגורמים בעלי משקל רב בחיי החברה העירונית, ואשר היריבות ביניהם קיבלה לעתים צביון של יותר מאשר יריבות בין ארגוני מרוצים סתם. מנהיגיהם ופטרוניהם של הכחולים והירוקים היו בעמדות כוח בערים ודעתם היתה נשמעת. ראינו שאף הפטריארך בירושלים נכנע להם. ייתכן, שהיו ערים בהן היו כוחות מיליציה המורכבים מאנשי סיעות הירוקים והכחולים או שלפחות נסתייעו באנשי הסיעות. יהודים ושומרונים בערים הגדולות לקחו חלק פעיל בהווי ההיפודרום, כצופים וכרכבים, ומסתבר מכאן שלא היו מנותקים מן היריבות בין סיעות הקרקס.⁶⁴

62 *Byzantion*, XI (1936), p. 636. נראה שמנוילוביץ' איננו נותן דעתו לכך שהנוסח הוא *ὡς ἐν τάξει* ובכל אופן, אין הוא מעתיק את *ὡς* (ואולי נשמטה המלה רק בתרגום מאמרו לצרפתית?), מה שעשוי להשפיע על הבנת העניין כולו.

63 ראה גם: Liebeschutz, *Antioch*, p. 160.

64 כפי שצינתי בהערת המבוא (*) מתייחס קאמרן בכמה מקומות בספרו החדש, הסיעות, לדיעות על הקרקס וסיעותיו בארץ-ישראל. ראה, למשל, עמ' 183, 209 ואילך, 282-283, 316. ביחס למימון מרציי-המרכבות ראה שם, עמ' 10, 219. המחבר מקדיש פרק מיוחד לתפקידים הצבאי של אנשי שתי הסיעות (עמ' 105-125) ומתייחס לירושלים (עמ' 109). לדעתו, לא היו הללו בירושלים בחזקת מיליציה רשמית. ביחס לקיסריה, אין קאמרן מוצא כל עדות לירוקים ולכחולים בעיר במאורעות של שנת 555 (הוא מסתמך על מה שכתב כריסטופילופולו בהקשר זה). לדעתו (שם, עמ' 316), כל כוונת הכתוב (משום מה הוא מזכיר רק את תאופאנס) היא שאחדותם של השומרונים והיהודים היתה מפתיעה כמו זו של הירוקים והכחולים במרד ניקה. אנו שקלנו אפשרות כזאת (ראה בפנים, עמ' 145), אך דחינו אותה.